

SAMMANFATTNING:

Inför Europaparlamentsvalet kommer sannolikt EU-lagstiftning om Corporate Social Responsibility (CSR) att röstas igenom. Tanken är att ökade rapporteringskrav för större företag ska underlätta för investerare, leda till ökad transparens och till snabbare ekonomisk återhämtning.

Något som inte har diskuterats i EU eller i medierna är huruvida förslaget kan ha negativa konsekvenser för människor i fat-

tiga länder. Vissa grupper, särskilt kvinnor och personer som arbetar i den så kallade informella sektorn, riskerar att hamna i djupare utsatthet och fattigdom. När företag anpassar sin verksamhet efter rapporteringskraven väljer de ofta att använda sig av en stor leverantör eller producent i stället för flera mindre, eller att inte alls etablera sig i utvecklingsländer.

Med tanke på den förutsättning för välstånd och fattigdomsbekämpning som utländska investerare och företag är i utvecklingsländer, är det anmärkningsvärt att EU:s institutioner och politiker inte har analyserat dessa potentiella konsekvenser. Den här rapporten analyserar EU:s lagförslag utifrån forskning om CSR och utvecklingsfrågor.

EU-lagstiftning om Corporate Social Responsibility – Hur påverkas välståndet i fattiga länder?

AV: ADAM SANDBERG

Inledning

Inför Europaparlamentsvalet 2014 arbetar parlamentsledamöterna med att hinna driva igenom reformerna de önskar. En som mycket väl kan bli verklighet är direktivet om tvingande icke-finansiell redovisning för vissa europeiska företag som lades fram av EU-kommissionen i april 2013. Enligt förslaget ska vissa större företag i sin årsredovisning rapportera om bland annat miljöpåverkan, sociala frågor, arbetsförhållanden, korruption samt respekt för mänskliga rättigheter. Sådan redovisning utförs redan av många bolag runt om i världen och det har utvecklats ett antal standarder som företag kan välja att använda sig av.

Att efterfråga sådan rapportering är endast ett av många sätt att främja ett så kallat socialt ansvarstagande hos företag. Det som dock är speciellt,

och inte minst kontroversiellt, med EU-direktivet är att det drar en tydlig skiljelinje mellan något som tidigare varit helt präglad av frivillighet och något som plötsligt omfattas av politikernas lagstiftningskompetens.

Företagens sociala ansvarstagande, allt som oftast benämnt Corporate Social Responsibility (CSR), anses av de flesta vara ett neutralt begrepp, med ömsesidigt gynnande effekter för både företag och dem som påverkas av företaget; ett sätt att kompensera för marknadsekonomins negativa externaliteter samtidigt som konkurrenskraften ökas. Många betraktar CSR som ett sätt att förbättra både bolagets finansiella resultat och välbefinnandet för bolagets intressenter. Som kommer att framgå i den här rapporten finns det emellertid ingen klar definition av CSR. I stället bör det ses som ett

paraplybegrepp för en mängd idéer som rör vilken påverkan på samhället företag har och vilka ageranden denna påverkan bör föranleda. Något som dock på senare tid har blivit tydligt är att även CSR kan beskyllas för negativa externaliteter.

Den här rapporten har som avsikt att analysera vilka konsekvenser redovisningskraven kan få för människor och företag i utvecklingsländer.¹ Som handelsminister Eva Björling (M) uttryckte det i intervju i Svenska

¹ Begreppet industriland och utvecklingsland har blivit kritiserat för att ha en hierarkisk innebörd. I stället har andra begrepp föreslagits, som de Nordliga och Sydliga länderna. Även andra indelningsmetoder som inte bygger på ekonomiska faktorer har lagts fram som alternativ. Trots detta är utvecklingsland det i dagsläget mest vedertagna begreppet och kommer därför att användas.

Dagbladet förra året: ”Det viktiga med CSR är vad det gör för skillnad för människorna i det landet där företaget verkar”.²

Denna debatt lyser dock helt med sin frånvaro. Frågan är huruvida CSR-arbete kan medföra några negativa konsekvenser för de mest utsatta människorna i utvecklingsländerna. Dessa består främst av två grupper: kvinnor och personer som jobbar utanför en organiserad arbetsplats. Trots att det kan låta kontraintuitivt finns det en påtaglig risk att CSR-initiativ från västvärlden främst är till förmån för vissa bolag eller för dem som har lättast att synas eller göra sig hörda, samtidigt som de mer utsatta grupperna osynliggörs. Kommissionens förslag är baserat på idén om att harmonisera villkoren för bolag i den europeiska inre marknaden. Det är dock underförstått, vilket kommer att utvecklas nedan, att det också är tänkt att påverka företagens agerande när de är verksamma i utvecklingsländer. Det finns bland många en inneboende tanke om att multinationella företags verksamhet i utvecklingsländer på ett eller flera sätt balanserar på moralens gränser.

Emellertid bör denna fråga hållas öppen. Kan vi vara säkra på att CSR-rapportering kommer att förbättra villkoren i fattiga länder? Och är vi säkra på att just EU:s förslag är ett bra sätt att göra det på? Det finns en

förväntan hos EU:s politiker och inte minst hos allmänheten att CSR ska bidra till bättre villkor i fattiga länder. Innan ett ingripande beslut fattas är det därför rimligt att diskutera eventuella konsekvenser så att det inte bygger på felaktiga antaganden. Att detta över huvud taget inte har gjorts på EU-nivå är mycket anmärkningsvärt.

Det finns bland många en inneboende tanke om att multinationella företags verksamhet i utvecklingsländer på ett eller flera sätt balanserar på moralens gränser.

Rapporten är uppdelad i fem avsnitt. Inledningsvis görs en deskriptiv genomgång av CSR för att sätta kommissionens lagstiftningsförslag i rätt perspektiv. Därefter följer en beskrivning av bakgrunden till förslaget, vilket följs av en beskrivning av hur det är konstruerat juridiskt. Efter en kommentar om hur direktivförslaget kan utvecklas och byggas på i framtiden förs till sist en diskussion om de konkreta risker och negativa konsekvenser som CSR-arbete i allmänhet och EU-förslaget i synnerhet kan medföra för människor i utvecklingsländer.

1. Vad är CSR?

CSR är på intet sätt en modern tanke. Uppfattningen att marknaden har inneboende problem har på ett eller annat sätt existerat så länge det funnits

marknader. Den romerska politikern Cicero talade för över 2 000 år sedan om att affärsmän behövde balansera sin girighet med moraliska överväganden. Sedan dess har konceptet om ansvarsfullt företagande existerat i många olika varianter; bland annat var ett sätt att engagera sig mot slaveriet i Nordamerika under 1800-talet att bojkotta varor som producerats med hjälp av slavarbete.

Under 1960- och 1970-talen uppstod kritik mot multinationella företag som sökte etablering i utvecklingsländer. FN började då att arbeta med att framställa uppförandekoder för sådana företag, med avsikten att underlätta för utvecklingsländer att reglera den verksamhet som företagen skulle bedriva i länderna. Det fanns en idé om att de stora multinationella företagen, som årligen omsatte flera miljarder dollar, utmanade suveräniteten hos de små länderna i syd och att det därför krävdes balanserande åtgärder.

På senare tid har CSR utvecklats till att omfatta bland annat miljöproblem, arbetares förmåner och rättigheter, föreningsfrihet, korruption och mänskliga rättigheter. I och med framväxten av omfattande affärsnätverk där västerländska bolag använder sig av en eller flera underleverantörer i utvecklingsländer, framfördes från allmänheten krav på att bolagen borde ta ett större ansvar för arbetsförhållanden och miljöpåverkan i sina fabriker.

Generellt kan sägas att bolagen gick från att vara ansvariga inför sina

² SvD, ”Vi vill inte se mer lagstiftning”, 22 oktober 2013.

aktieägare, shareholders, till att vara ansvariga inför samhället, miljön och intressenter i bolagets närområde, så kallade stakeholders.³ Centralt var också tanken att företag, i stället för eller vid sidan om staten, var en viktig källa till social utveckling och förbättring.⁴

CSR har fortfarande inte utvecklats till något enhetligt begrepp. Det finns många olika definitioner och de som förespråkar ansvarstagande är inte överens om i vilken omfattning eller tappning det i sådant fall ska ske.

Under 1980- och 90-talen hade den så kallade Washington-konsensusen ett stort inflytande, vilkens innebörd var att marknadsliberala principer ska vara vägledande i såväl utvecklade länder som utvecklingsländer. I linje härmed propagerade storbolagen för att CSR-arbetet skulle vara präglad av frivillighet. Samtidigt konstaterades det att sådant arbete i sig var viktigt, inte minst på grund av de väldigt stora värden som bolagens varumärken och goodwill representerade. Jeanstillverkaren Levi Strauss var ett av de första bolagen som antog en uppförandekod. Efter att en av deras underleverantörer

anklagades för att låta sina anställda arbeta under slavliknande förhållanden antog bolaget 1992 koden Business Terms of Engagement.⁵ Under de följande åren fick de företag som använde leverantörer i utvecklingsländerna utstå stor massmedial uppmärksamhet, och 1996 kallades i USA för The Year of the Sweatshop.

De numera vanligt förekommande uppförandekoder som företag använder har ofta en negativ konstruktion, med den innebörden att koden specificerar vad som inte får göras. Detta brukar generellt sett ta sig uttryck som ett förbud mot barnarbete, förbud mot att kränka mänskliga rättigheter, förbud mot att använda vissa ämnen i tillverkning och så vidare. Men CSR kan också bestå i att utföra konkreta åtgärder i exempelvis de utvecklingsländer där ett bolag är verksamt. Många betraktar de multinationella företagen som viktiga aktörer i fattigdomsbekämpningen, och då inte på det traditionella sättet som jobbskapare och skattebetalare. Som exempel kan nämnas att olje-, gas- och gruvbolag uppskattas ha spenderat över 500 miljoner amerikanska dollar på diverse biståndsprojekt under 2001. Sådana projekt kan bland annat vara att bygga sjukhus, skolor och vattenreservoarer, alternativt att bistå med

mikrolån eller engagera sig i lokala arbetsmarknadsprogram.⁶

CSR har fortfarande inte utvecklats till något enhetligt begrepp. Det finns många olika definitioner och de som förespråkar ansvarstagande är inte överens om i vilken omfattning eller tappning det i sådant fall ska ske. CSR har ofta beskrivits som "allt det du vill att det ska vara".⁷ När EU-förslaget om icke-finansiell rapportering analyseras är detta viktigt att ha i åtanke.

2. Bakgrunden till EU:s lagstiftningsförslag

2.1. En kort europeisk CSR-historik
CSR har på ett eller annat sätt varit aktuellt inom Europeiska Unionen under de senaste 15 åren. Kommissionen tog 2001 fram en grönbok om CSR, där målet var att sjösätta en bred debatt om hur EU kunde främja företagens ansvarstagande på såväl europeisk som internationell nivå.⁸ I grönboken framhölls att även om företagens primära ansvar är att generera vinst, är det ingen motsättning att samtidigt bidra till sociala och miljörelaterade mål. CSR ska i stället betraktas som en lönsam investering, i stil med managementutveckling. Detta

3 Understanding CSR and its Standards, s. 12.

4 Conceptualising the CSR and Development Debate, s. 92.

5 Globalization, Corporate Social Responsibility and Poverty, s. 527.

6 The False Development Promise of Corporate Social Responsibility: Evidence from Multinational Oil Companies, s. 581.

7 Gidney, Beyond the "Greenwash", Origonews, 2004.

8 COM(2001) 366 final, Promoting a European Framework for Corporate Social Responsibility.

skulle ske såväl internationellt som i Europa och i företagens hela leveran-törskedja.

I grönboken lanserade kommissionen sin dåvarande definition av CSR, vilken löd ”ett koncept varigenom företag integrerar sociala och miljörelaterade angelägenheter i sin affärsverksamhet och i sitt samspel med sina intressenter, på frivillig grund”. Det framhålls upprepade gånger att CSR är ett effektivt sätt för företag att ändra sin långsiktiga strategi för att öka sin lönsamhet. Detta synsätt på CSR brukar benämnas The Business Case.⁹

Grönboken följdes 2002 upp av en vitbok om CSR där kommissionen framhöll att den skulle anordna ett så kallat Multi-Stakeholder Forum angående CSR, där ett försök till att enas om tilltänkta åtgärder för riktlinjer och harmonisering skulle göras.

CSR har också varit en central beståndsdel i det så kallade Europa 2020-projektet som sjösattes under 2010. Europa 2020 är en tillväxtstrategi som antogs i syfte att uppnå hög sysselsättning, god produktivitet och stor social sammanhållning med hjälp av en ”hållbar ekonomi”.¹⁰ Kommissionen framhåller i en ny vitbok från 2011 att CSR bidrar till EU:s målsättning för en ”smart, hållbar, och inkluderande tillväxt” och att ett

av företagens ansvarsområden är att lindra effekterna av den ekonomiska krisen genom att, bland annat, försöka anställa arbetslösa. Vitboken, som benämns En förnyad EU-strategi 2011-14 för CSR, tillkom efter påbud från rådet och Europaparlamentet, men också efter vad kommissionen ansåg vara ett tappat förtroende för företag hos europeiska konsumenter.

I vitboken konstaterades att EU:s institutioner och företag hade kommit en bra bit på vägen i sitt arbete med CSR sedan 2001 års vitbok. Bland annat hade mängden företag som antagit uppförandekoder och använt sig av hållbarhetsrapporter ökat. Kommissionen konstaterade dock att ett flertal utmaningar kvarstod och att ”många bolag inom EU inte ännu hade till fullo integrerat sociala och miljörelaterade angelägenheter i sin verksamhet och kärnstrategi”. Kommissionen identifierade ett antal faktorer som behövde genomföras för att EU:s CSR-policy skulle få bättre genomslag. Dessa var, bland andra, att förtydliga för företag vad som förväntades av dem, att förklara för företag varför det är marknadsekonomiskt lönsamt att investera i CSR samt att öka transparensen i företag. Och det var inte bara inom Europa CSR var viktigt; företag hade också en viktig roll i att verka för bättre styrning och hållbar tillväxt i utvecklingsländerna.

2.2. En mer flexibel CSR-definition

Samtidigt valde kommissionen att i sin förnyade strategi uppdatera sin CSR-definition från 2001. I stället valdes den kortare, och obestridligt mer flexibla, varianten ”företagens ansvar för deras inverkan på samhället”. Delen om frivillighet hade nu plockats bort från definitionen.

Med avseende på metoden att inkludera icke-finansiell information i årsredovisningen konstaterade kommissionen att vissa medlemsstater, som Danmark, redan hade infört tvingande regler för vissa bolag som nådde upp till särskilda storlekskriterier. Detta innebar en risk för högre kostnader för bolag som var verksamma i flera medlemsstater. Kommissionen gjorde beräkningen att endast cirka 2 500 av 42 000 storbolag inom EU publicerade hållbarhetsrapporter. Med avsikten att jämna ut spelfältet informerade därför kommissionen om att ett lagstiftningsförslag gällande transparens i fråga om social och miljörelaterad information skulle läggas fram.

3. Tilltänkt åtgärd: icke-finansiell redovisning

Arbetet med direktivet om CSR-redovisning satte igång på allvar under 2013. I februari togs i parlamentet två stycken resolutioner i vilka det uppmanade kommissionen att lägga fram sitt förslag.¹¹ Bland de olika parlamentariska kommittéerna lov-

9 Setting New Agendas: Critical Perspectives on CSR, s. 511.

10 Kommissionen, Europa 2020 – EU:s strategi för tillväxt (ec.europa.eu).

11 2012/2098(INI) samt 2012/2097(INI).

ordades bland annat kommissionens nya CSR-definition, eftersom den på ett lämpligt sätt tog bort den dikotomi som historiskt sett har funnits mellan frivillighet och tvång i CSR-debatten. Av parlamentet framhölls också att den nuvarande globala ekonomiska krisen uppstod till följd av kortsiktighet och fundamentala brister avseende transparens och ansvarstagande och att EU därför har en "skyldighet att se till att alla lär sig denna läxa".¹²

Kommissionen lade sedermera fram sitt slutliga direktivförslag och en medföljande konsekvensanalys i april 2013.¹³ Direktivet i fråga är tänkt att justera det fjärde och det sjunde bolagsdirektivet (78/660/EEC samt 83/349/EEC), som sätter en minimistandard för hur europeiska bolag ska utforma bland annat sin årsredovisning. Det är också tänkt att justera det fjärde bolagsdirektivet med avsikten att tvinga bolag att publicera en mångfaldspolicy med avseende på styrelsesammansättningen i fråga om bland annat ålder, kön, etnicitet, religion och utbildningsbakgrund. Denna del kom-

mer inte att beröras i rapporten, vilken endast fokuserar på kravet om redovisning av icke-finansiell information.

3.1. Direktivets konstruktion

I fråga om CSR-rapporteringen var direktivet ursprungligen konstruerat på det sättet att det undantog små och medelstora bolag (så kallade SMEs) från rapporteringskravet. I stället lade kommissionen gränsen vid bolag som i genomsnitt har fler än 500 anställda och som antingen äger tillgångar överstigande 20 miljoner euro eller har en nettoomsättning överstigande 40 miljoner euro. Under informella förhandlingar mellan Europaparlamentet, rådet och kommissionen i februari 2014 ändrades dock lagförslagets utformning genom att rapporteringskraven begränsas till så kallade bolag med allmänintresse (*public interest entities*), vilket inkluderar börsnoterade bolag, banker, försäkringsbolag och vissa andra större bolag med fler än 500 anställda.¹⁴ Sådana bolag ska fortsättningsvis:

- a. framlägga en icke-finansiell redovisning innehållandes information angående åtminstone miljörelaterade, sociala och arbetstagarrelaterade frågor, respekt för mänskliga rättigheter, anti-korruption och mutor;
- b. inkludera en beskrivning av den policy bolaget följer med avseende på dessa områden; samt

- c. beskriva de risker som finns i anslutning till dessa områden och hur bolaget hanterar dessa risker.

Om bolaget inte har en särskild policy rörande en eller flera av dessa frågor, ska det ge en förklaring till varför ingen sådan policy finns. Detta är alltså en relativt sträng "comply or explain"-klausul, som inte möjliggör för bolag att strunta i CSR-rapporteringen helt och hållet. Till sist föreskriver direktivet att bolaget har möjlighet att besluta om vilken redovisningsstandard det använder, så länge det är en nationell, EU-baserad eller ett internationellt ramverk. Några exempel är FN:s Global Compact, OCED:s riktlinjer för multinationella företag, ISO 26000, ILO:s trepartsdeklaration om principer för multinationella företag och socialpolitik, samt Global Reporting Initiatives riktlinjer.

Till direktivet hör dessutom en förklarande promemoria som redogör för vissa ställningstaganden.¹⁵ Det är tydligt att direktivet baseras på tanken om den inre marknaden med undanröjda handelshinder. Som grund läggs Artikel 50(1) i fördraget om Europeiska Unionens funktionssätt, vilket möjliggör lagstiftning för att åstadkomma en bolagsrättslig inre marknad. Direktivet beskrivs vidare som ett sätt för bolag att öka både sin finansiella och icke-finansiella prestation och som möjliggörande för icke-statliga

12 European Parliament Resolution of 6 February 2013 on Corporate Social Responsibility: Accountable, Transparent and Responsible Business Behaviour and Sustainable Growth (2012/2098(INI)).

13 COM/2013/0207 - Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Council Directives 78/660/EEC and 83/349/EEC as regards disclosure of non-financial and diversity information by certain large companies and groups.

14 European Commission – Statement /14/29.

15 2013/0110 (COD) Explanatory Memorandum.

organisationer (NGOs), civilsamhället och investerare att göra likvärdiga och långsiktiga investeringar. I ett pressmeddelande meddelar kommissionen att "transparens är en del av lösningen [på finanskrisen] och att det leder till förbättrad prestanda, hälsosam ekonomisk tillväxt och hållbara anställningar".

I dagsläget är det endast ett fåtal, cirka 2 500 av 40 000 stora europeiska bolag, som redovisar icke-finansiell information. Dessutom varierar informationens kvalitet enligt kommissionens undersökningar, vilket gör det ännu svårare för investerare att jämföra olika företags prestationer. Detta understryks också av det faktum att vissa länder har infört egen lagstiftning på området. Kommissionen beskriver situationen som både ett marknads- och ett regulatoriskt misslyckande och anför att de senaste åren tydligt visat var gränserna för det "frivilliga förhållningssättet" går.

Förslaget beskrivs i allmänhet som kostnadseffektivt och konstruerat så att regleringsbördan inte ökar för varken SMEs eller stora bolag som omfattas. Ursprungligen beräknades 18 000 bolag uppnå förslagets tröskelvärden, med den konsekvensen att 15 500 nya bolag behövde anpassa sig. Efter ändringarna som beslutades i februari 2014 beräknas i stället 6 000 bolag omfattas.

Beträffande vad kostnaden blir för det enskilda bolaget går åsikterna isär. Organisationen Centre for Strategy & Evaluation Services (CSES) publicerade i december 2011 en rapport baserad på CSR-redovisningar från 71 bolag i åtta länder samt intervjuer med ställföreträdare. I rapporten drogs slutsatsen att kostnaden för icke-finansiell redovisning för stora bolag var mellan 155 000 och 604 000 euro och för SMEs mellan 8 000 och 25 000 euro per år.¹⁶ Kommissionens analys slår i stället fast att den totala kostnaden för en fullständig hållbarhetsredovisning uppgår till mellan 30 000 och 600 000 euro per bolag och år. Däremot uppskattas kostnaden för det lagstiftade minimikravet för redovisning av policies, resultat och risker uppgå till endast omkring 5 000 euro per bolag och år.

Kommissionens uppskattning har kritiserats. Förbundet för tyska industrier (BDI) publicerade i september 2013 en reaktion till kommissionens förslag, där de menade att uppskattningen på 5 000 euro per bolag och år var alldeles för låg. Enligt förbundet tar kommissionen inte i beaktande bland annat kostnaden för att introducera rutiner och resurser för att inhämta data, eller kostnaden för att anlita externa redovisningskonsulter. Enligt förbundet är CSES uppskattning på en kostnad mellan 155 000

och 604 000 euro mer rimlig.¹⁷ När det gäller de möjliga konsekvenserna för människor i utvecklingsländer där europeiska bolag är verksamma är kostnadsfrågan i högsta grad relevant.

I dagsläget är det endast ett fåtal, cirka 2 500 av 40 000 stora europeiska bolag, som redovisar icke-finansiell information.

4. Hur kan förslaget komma att utvecklas?

4.1. Land-för-land-rapportering

Efter att kommissionen lade fram sitt direktivförslag har det tagit ett antal sedvanliga vändor i den europeiska lagstiftningsapparaten. I maj 2013 träffades ministerrådet och uppmanade övriga institutioner att gå ett steg längre och även införa ett krav på land-för-land-rapportering, så kallad country-by-country reporting.¹⁸ Detta är också något som stöds av många EU-parlamentariker. I juli 2013 utkom det rådgivande organet Europeiska ekonomiska och sociala kommittén med ett yttrande där de inkluderade en rekommendation om

¹⁶ CSES, Disclosure of Non-Financial Information by Companies, Final report.

¹⁷ BDI, Position paper on Proposal by the European Commission for a Directive establishing a legal obligation for companies to disclose environmental, social and diversity information.

¹⁸ Fleming, European Apathy Spells End for Corporate Social Responsibility Rules, The Guardian, 19 november 2013.

att direktivet borde kräva att bolag lämnar information om hela deras leverantörskedja, bland annat med avseende på mänskliga rättigheter och arbetstagares rättigheter. I november 2013 lämnade parlamentets utskott för rättsliga frågor (JURI) ett utkast på förslag till förändringar. I detta framgår det tydligt att många ledamöter anser att förslaget inte är tillräckligt långtgående. Bland många ledamöter i Progressiva förbundet av socialdemokrater är arbetstagarrättigheter viktiga, särskilt rätten att ansluta sig till fackföreningar.

I detta framgår det tydligt att många ledamöter anser att förslaget inte är tillräckligt långtgående.

EU-parlamentarikern Cecilia Wikström (FP) är en av de ledamöter som vill utveckla förslaget till att införa land-för-land-rapportering med avseende på bland annat bedriven verksamhet, geografisk lokalisering, omsättning, antalet heltidsanställda, vinst före skatt, betalda skatter och en redovisning av vilka statliga subventioner som erhållits. Dessutom framhålls att redovisning av sociala frågor bör innehålla en redogörelse för att en "rättvis andel" av skatt betalas på rätt ställe, det vill säga ett undvikande av skatteplanering.¹⁹

¹⁹ Committee on Legal Affairs, Amendments 42-213, Draft report 15/11 2013.

Utskottet för rättsliga frågor röstade om förslaget den 17 december 2013 och valde då att gå längre än kommissionen i fråga om land-för-land-rapportering. När direktivet ska utvärderas under 2018 rekommenderades att införa sådan rapportering i såväl medlemsstater som tredjeländer i fråga om vinster, skattebetalning och erhållna statssubventioner. En mängd ledamöter framhöll dock att ett sådant krav borde genomföras omedelbart. Kommitténs justeringar hyllades av bland annat organisationen European Coalition for Corporate Justice (ECCJ). Organisationens representant Jérôme Chaplier kommenterade att parlamentet "skickar en tydlig signal att bolag måste vara transparenta angående hur deras aktiviteter påverkar människor och miljön, oavsett var bolagen är verksamma" samt att medborgare "har rätten att veta om deras kläder kommer från en osäker tygfabrik i Bangladesh eller om det finns konfliktmineraler i deras smartphones".²⁰

4.2. Inför Europaparlamentsvalet 2014

Osäkerheten rörande hur förslaget till slut skulle utformas försvann till stor del i trepartsmötena mellan representanter från parlamentet, kommissionen och ministerrådet i februari 2014. Under dessa informella förhand-

²⁰ Chaplier, MEPs back binding environmental and social reporting requirements for large companies, ECCJ, 17 december 2013.

lingar nåddes en kompromiss med den innebörden att tröskelvärdena för vilka bolag som skulle omfattas förändrades. I stället för att 18 000 bolag skulle omfattas är siffran numera 6 000. Det är dock värt att notera att framtida förändringar kan sänka dessa trösklar, med följden att direktivets ursprungliga avsikt återinförs.

För att direktivet ska antas krävs det att såväl Europaparlamentet som rådet röstar igenom förslaget. Utgångspunkten för de olika institutionerna är att ha en slutlig överenskommelse och ett genomdrivet förslag inför valet 22–25 maj 2014. Om direktivet röstas igenom har medlemsstaterna två år på sig att genomföra de lagstiftningsåtgärder som krävs för att direktivet ska få genomslag.

5. Vad blir direktivets konsekvenser för människor i utvecklingsländer?

Som kan konstateras av texten ovan är EU:s lagstiftningsförslag präglad av ett antal osäkerheter. I fråga om de aktuella områden som bolagen ska redovisa finns det en oklarhet angående till exempel vad "sociala frågor" innebär. I fråga om kostnader för de enskilda bolagen är osäkerheten särskilt stor, med skillnader på flera hundratusen euro beroende på vems åsikt man tar del av. Kostnadsfrågan blir än mer osäker av det faktum att direktivets omfattning nyligen justerades och att omfattningen även kan förändras i framtiden.

Det är en väsentlig skillnad mellan å ena sidan att ett bolag ska rapportera vilka CSR-policies det använder och vilka resultat dessa bidrar till och å andra sidan att bolaget ska rapportera sådana policies globalt (och eventuellt utökade krav på lämnad information i enlighet med vissa ledamöters förslag) för varje land det är verksamt i.

Dessa osäkerheter gör att en utvecklingspolitisk konsekvensanalys även den blir präglad av osäkerhet. Detta är dock inget stort problem eftersom det västerländska CSR-begreppet dels har en tydlig inriktning oaktat dess specifika utformning, dels eftersom konsekvenser för människor i utvecklingsländer riskerar att bli desamma, där de främsta skillnaderna är omfattningen av de eventuella problemen snarare än deras existens.

5.1. Vad är initiativtagarnas egentliga avsikt?

Något som är intressant med EU-direktivets framkomst är den totala avsaknaden av konsekvensanalys rörande hur förslaget kan komma att påverka de länder där europeiska företag är verksamma. Det framstår nästan som ett medvetet förhållningssätt av initiativtagarna att endast beskriva hur förslaget gynnar den inre marknaden och europeiska företags konkurrenskraft och att aktivt verka för att analysen inte blir bredare än så. Kanske är en anledning till detta att EU:s institutio-

ner vill säkerställa att förslaget hamnar inom EU:s lagstiftningskompetens.

Men vad är förslagets egentliga syfte? Det är inte orimligt att anta att en stor del av de involverade politikerna har personliga uppfattningar om hur företag bör bete sig, hur ett socialt ansvarstagande ser ut, vad ett klandervärt marknadsbeteende är och hur ett drägligt liv ser ut för människor i utvecklingsländer. I och med detta är det inte heller orimligt att anta att direktivet har utformats med avsikten att också komma till rätta med sådant som inte är förenligt med politikernas idealsamhälle.

Det faktum att EU-politikerna motiverar förslaget med att det undanröjer särskilda hinder på den inre marknaden förtar inte diskussionen från hur förslaget påverkar länder utanför Europaområdet. Det är också tydligt att såväl EU:s institutioner som intressegrupper likt ECCJ har som förhoppning att förslaget också ska bidra till att företagen ska förändra sitt beteende, snarare än att förslaget endast går ut på att deras transparens ska öka. ECCJ framhåller i en kommentar att "en identifiering av problemen är det första steget på vägen till större ansvarsutkrävande. Om problemen inte ens erkänns kommer de aldrig att bli adresserade".²¹ Att europeiska bolag kan förväntas förändra sitt beteende

är också tydligt på grund av de ökade kostnader som CSR-rapporteringen innebär, risken för goodwillförlust och det extraarbete som det skulle innebära att exempelvis upprätta redovisning för en mängd faktorer som hanteras i varje led i leverantörskedjan i varje land. Frågan som det hela kokar ner till är därför: i skenet av EU:s lagstiftningsförslag, hur påverkar företagens förändrade beteende människor i utvecklingsländer?

Frågan som det hela kokar ner till är därför: i skenet av EU:s lagstiftningsförslag, hur påverkar företagens förändrade beteende människor i utvecklingsländer?

5.2. Den västerländska allmängiltigheten

När CSR och dess konsekvenser för utvecklingsländer diskuteras kommer slutsatserna att variera beroende på om målen och tillvägagångssätten överensstämmer med exempelvis en socialdemokratisk eller en klassiskt liberal agenda. När CSR växte kraftigt under 1990-talet fokuserades det främst på västerländska industriländer, med störst fokus på allmänt hållna begrepp som skäliga arbetstider och föreningsfrihet. När CSR utvecklades till att omfatta även verksamhet i utvecklingsländer var vissa strukturer och självklarheter redan cementerade i

²¹ Chaplier, "Essential" that MEPs support robust non-financial reporting proposals, The Parliament, 16 december 2013.

begreppet.²² Två utgångspunkter finns därför: att traditionella positiva effekter av företagande, som skattebetalning och jobbskapande, vanligtvis inte beaktas i CSR-diskussioner och att västerländska omständigheter appliceras på utvecklingsländer och anses fungera på liknande sätt.

5.3. Goda intentioner, svaga resultat

Det framhålls ibland i debatten att CSR-lagstiftning skulle verka kontraproduktivt. En lag som kräver att företag redovisar sitt CSR-arbete kan innebära att företag nöjer sig med just detta och inte går längre än vad som krävs för att hålla sig på rätt sida lagen. CSR bör alltså vara frivilligt, sägs det, eftersom minimikrav riskerar att göra så att ansvarstagandet stagnerar. Detta är i och för sig ett fullt rimligt argument mot CSR-lagstiftning, men är inte vad den här analysen kommer att fokusera på. I stället kommer jag nedan att förhålla mig till vad den aktuella forskningen har att säga om CSR-lagstiftningens verkan på utsatta grupper i utvecklingsländer. Det blir då snabbt tydligt dels att det finns en risk att de mest utsatta människorna kan påverkas negativt, dels att denna risk helt har förbisetts av svenska och europeiska politiker.

Det finns ett flertal anekdotiska exempel på såväl positiva som negativa resultat när företag försöker inkludera

socialt ansvarstagande i sin verksamhet. När amerikanska ExxonMobil donerade myggnet till Ekvatorialguinea kom de inte invånarna till handa; i stället sålde myndighetstjänstemän dessa för egen vinning till andra länder, som Kamerun.²³ Ett projekt som anses mer lyckat är Coca-Colas strävanden efter att öka Afrikas tillgång till rent dricksvatten, vilket sammanfaller väl med företagets insatser för att förse sina fabriker med rent vatten.

Utöver exempel som dessa finns det särskilda strukturella problem som uppstår när företag börjar bedriva traditionellt CSR-arbete. Detta har principiellt att göra med att de grupper i utvecklingsländer som är mest utsatta riskerar att marginaliseras ytterligare på grund av att de antingen inte kan göra sina röster hörda, eller för att deras intressen inte överensstämmer med de grupper som CSR-arbetet avser att hjälpa. Dessa grupper är främst kvinnor, lantbruksarbetare, oorganiserade arbetstagare samt så kallade hemarbetare (*homeworkers*, inte att förväxla med *domestic workers*). Många i utvecklingsländerna arbetar i den så kallade informella sektorn. Begreppet refererar till den delen av arbetsmarknaden som står helt utanför statlig kontroll och beskattning. I utvecklingsländerna är den informella sektorn en stor del av ekonomin och

står för mellan 20–80 procent av alla urbana anställningar. I exempelvis asiatiska och afrikanska utvecklingsländer producerar den informella sektorn mellan 25–40 procent av den årliga bruttonationalprodukten.²⁴ Hemarbetare i den informella sektorn, som ofta är kvinnor, producerar en mängd olika varor såsom kläder, smycken, accessoarer och andra metallföremål, som sedermera säljs i amerikanska och europeiska butiker.²⁵ Mycket tyder också på att den formella sektorn ofta anlitar den informella sektorn i sin verksamhet och köper produkter direkt eller indirekt från hemarbetare.²⁶

Det finns många exempel på hur dessa grupper kan fara illa. En övervägande del av alla världens fotbollar tillverkas i området Sialkot i Pakistan. När ökade krav på övervakning av arbetsförhållandena i fabriker genomfördes ökade enhetskostnaden med 6–12 procent vilket resulterade i att en stor del av produktionen i stället flyttade till den mer mekaniska tillverkningen i Kina. Detta ledde till att många kvinnliga hemarbetare förlorade sina arbeten.²⁷ När Nike fick utstå ökad massmedial uppmärksamhet för arbetsförhållandena i sina leveran-

22 Setting New Agendas: Critical Perspectives on Corporate Social Responsibility in the Developing World, s. 504.

23 The False Development Promise of CSR: Evidence From Multinational Oil Companies, s. 586.

24 World Bank 2013.

25 Freeman, *Homeworkers in Global Supply Chains*.

26 Burchielli och Delaney, *Homework and CSR: Can Homeworkers Benefit?*.

27 *Globalization, Corporate Social Responsibility and Poverty*, s. 536.

törsfabriker ledde det till att bolaget beslutade att inte längre anställa hemarbetare i sin klädproduktion. På liknande sätt blir också lågavlönade jordbruksarbetare i Sydafrika marginaliserade eftersom ökade krav på uppförandekoder i vinindustrin tenderar att koncentrera makt och resurser till förmögna vita jordägare.²⁸

5.4. Koncentrationsproblemet

När kraven på övervakning, rapportering och redovisning ökar är det vanligt att företag slutar samarbeta med ett antal mindre producenter och i stället koncentrerar sin verksamhet till en eller ett fåtal större leverantörer. Detta beror på att det såväl är kostsamt som riskabelt att försöka övervaka små fabriker eller leverantörer där det råder osäkerhet över vilka som anställs och hur arbetet bedrivs. Eftersom kvinnor, oorganiserade arbetare och hemarbetare vanligtvis anställs av sådana leverantörer blir resultatet att dessa riskerar att förlora sina arbeten.

När kraven på övervakning, rapportering och redovisning ökar är det vanligt att företag slutar samarbeta med ett antal mindre producenter och i stället koncentrerar sin verksamhet till en eller ett fåtal större leverantörer.

28 A. Du Toit, Ethical Trading – a Force for Improvement or Corporate Whitewash?, ODI Natural Resource Perspectives, 2001.

Vidare är CSR-arbetet ofta influerat av västerländska tankar om organiserat lönearbete. Till skillnad från hemarbetare och arbetare inom den informella sektorn utgör fackföreningar ett stort hot mot ett bolags produktivitet och det blir därför ekonomiskt rationellt att lägga sin produktion hos sådana underleverantörer som uppfyller exempelvis ILO:s principer.²⁹

Ett sätt för bolag att bedriva CSR-arbete är genom så kallad stakeholder management, en metod som framhålls särskilt i FN:s Global Compact-riktlinjer. Det sker genom en strävan att demokratisera och öppna upp bolagets verksamhet för allmänheten, ofta i form av möten och dialog mellan företrädare för bolaget, NGOs, fackföreningar och offentliga myndigheter. Medan dessa grupper får komma till tals och föreslå lösningar på problem i bolagets verksamhet och CSR-arbete lyser kvinnor, barn och oorganiserade arbetstagare med sin frånvaro – ett tillstånd som inte är olik den sedvanliga demokratiska processen i utvecklingsländerna.³⁰ Vidare ses ofta målet för denna dialog som neutralt bestämt, där de största skillnaderna

29 Setting New Agendas: Critical Perspectives on Corporate Social Responsibility in the Developing World, s. 508.

30 Att kvinnor i utvecklingsländer ofta har svårt att tillvarata sina rättigheter som härstammar från uppförandekoder framgår av rapporten av Marina Prieto-Carrón, Is There Anyone Listening? Women Workers in Central America, and Corporate Codes of Conduct.

rör frågan om hur vägen dit ser ut, snarare än att de olika intressenterna faktiskt också har olika intressen.³¹ Möten av denna sort har resulterat i ett antal uppförandekoder, benämnda multi-stakeholder initiatives.³²

Den vanligast förekommande tanken hos multinationella företag är att kostnaden för följsamheten ska betalas av underleverantörerna längre ned i kedjan, snarare än av företagen själva eller av konsumenterna vid produktens slutdestination. FN-anslutna forskningsinstitutet United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD) framhåller att när strängare krav på priser, arbetsförhållanden och leveransvillkor ställs på underleverantörerna är risken att makten i stället läggs hos ett mindre antal större leverantörer som har de resurser som krävs för att efterleva hårdare CSR-krav. UNRISD framhåller ett antal andra riskfyllda faktorer som det västerländska CSR-arbetet måste ta itu med. Dessa är exempelvis att kvinnor, som ofta inte är fackligt anslutna, kan bli marginaliserade i den fackföreningsorienterade problemformuleringen, att CSR kan verka protektionistiskt genom att förhindra marknadsinträdet på västerländska marknader för utvecklingsländer och att regeringar i fattiga länder kan ha svårt att genomföra nödvändiga CSR-

31 Beyond CSR – Business, Poverty and Social Justice, s. 676.

32 Understanding CSR and its Standards, s. 24.

reformer på grund av besparingskrav och dylikt från exempelvis Världsbanken, Internationella valutafonden och andra långgivare.³³

En annan effekt av CSR-rapporteringskravet är att multinationella företag, som själva planerar att bedriva verksamhet i ett utvecklingsland, väljer att förlägga sin verksamhet och investeringar i ett relativt förmöget snarare än ett mindre utvecklat område, eftersom följsamhet då blir enklare. De indirekta positiva effekterna av företagande, som jobbskapande och offentliga intäkter, riskerar alltså att inte komma mindre utvecklade områden till godo. Om det inte finns någon kärnverksamhet i ett område finns det ju inte heller något utrymme för CSR-arbete.

Effekterna av det CSR-arbete som EU:s lagstiftningsförslag medför kan sålunda bli att vissa grupper i utvecklingsländer gynnas och att andra, mer utsatta, grupper missgynnas. När multinationella företag koncentrerar sin produktion till ett litet antal större leverantörer kan effekten bli att grupper som inte förmår hävda sig tenderar att hamna i den mer osäkra informella sektorn eller att de blir utan arbete över huvud taget. Om hemarbetare, kvinnor eller barn förlorar sina jobb är ofta följden att

de får återgå till osäkrare arbeten i städer eller på landsbygden, alternativt tjäna sina pengar på mer riskfyllda sätt. När ett amerikanskt lagförslag, som förbjöd import av produkter som hade tillverkats av barn, var aktuellt under 1990-talet reagerade många textilfabriker i Bangladesh genom att avskeda alla barnarbetare, de flesta flickor. En efterföljande studie visade att en stor andel av dessa i stället arbetade i osäkrare fabriker med lägre lön, eller i sexindustrin.³⁴ Detta exempel är inte tänkt att användas som ett argument mot ett ansvarsfullt företagande i sig, utan endast som ett sätt att visa att västerländska paketlösningar inte alltid

Om hemarbetare, kvinnor eller barn förlorar sina jobb är ofta följden att de får återgå till osäkrare arbeten i städer eller på landsbygden, alternativt tjäna sina pengar på mer riskfyllda sätt.

påverkar utvecklingsländer på det sätt det är tänkt.

5.5. Finns det en lösning?

Vissa CSR-forskare inser problemen med att de mest utsatta människorna riskerar att marginaliseras av västerländska CSR-initiativ. En framhållen lösning är att klassificeringen av stakeholder-begreppet borde förändras och att CSR-arbetet borde ta mer

hänsyn till exempelvis den informella sektorn och kvinnliga hemarbetare.³⁵ Detta är förvisso en rimlig ståndpunkt, men den tar inte itu med frågan om huruvida det finns något systemfel i CSR-begreppet och dess metoder som gör att vissa intressen premieras framför andra.³⁶ Detta hör till stor del ihop med den omständigheten att CSR är ett västerländskt påfund, med mål som är konstruerade av människor med ett västerländskt synsätt. Det krävs en större kritisk debatt angående CSR för att försöka närma sig de mycket olyckliga följder som kan uppkomma. Det är hög tid att inse att inte bara företaganden kan ha negativa externaliteter, utan även att det moderna CSR-begreppet kan ha det i lika stor utsträckning.

I värsta fall kan stränga rapporterings- och kontrollkrav resultera i att bolag inte bara väljer större och mer etablerade underleverantörer, utan att de avstår från att etablera sig eller samarbeta med utvecklingsländer överhuvudtaget. Med tanke på de höga kostnader som land-för-land-rapportering kan innebära, risken för goodwillförluster samt att en anseelig mängd europeiska bolag når upp till EU-kommissionens ursprungliga storlekskriterier (enligt BDI skulle över 3 000 bolag endast i Tyskland

33 Utting, P, "Promoting Development through Corporate Social Responsibility - Does it Work?", United Nations Research Institute for Development, 2003.

34 UNICEF, The State of the World's Children, 1997.

35 Freeman, D, Homeworkers in Global Supply Chains.

36 Setting a New Agenda: Critical Perspectives on CSR, s. 510.

ha omfattats³⁷ och i Sverige fanns det 2012 fler än 480 privatägda bolag som hade fler än 500 anställda³⁸) finns en risk att vissa företag väljer att lägga all sin produktion i sitt hemland eller i vart fall inom EU-området. Detta vore en olycklig konsekvens, särskilt med hänsyn till att CSR-arbetet som helhet är tänkt att vara till gagn för utvecklingsländer. På grund av att en mängd multinationella textilföretag arbetar med underleverantörer och producenter i Bangladesh har miljontals människor lyckats resa sig ur svår fattigdom.³⁹ Skulle lagstiftning från EU bidra till att vända den trenden vore det katastrofalt.

Att detta förhållande över huvud taget inte har diskuterats när CSR-direktivet har färdats mellan EU:s institutioner är såväl oroväckande som anmärkningsvärt.

Det finns många olika sätt för företag att bedriva verksamhet på. I takt med att kunders och allmänhe-

tens preferenser och önskemål blir allt mer varierade är det naturligt att bolag försöker anpassa sig för att öka sin attraktionskraft. Det finns dessutom många aktieägare och bolagsföreträdare som själva vill kombinera sitt företagande med en drivkraft att göra världen bättre och att ha så liten skadeverkan som möjligt. Ett ansvarsfullt företagande kan beroende på omständigheterna dessutom bli konkurrenskraftigt samt attrahera riskkapital och kompetent arbetskraft. Ett sådant CSR-arbete behöver emellertid ingen lagstiftning för att fungera. När CSR sker frivilligt anpassas det efter företagets särskilda förutsättningar och det slutliga resultatet utvärderas lämpligen efter hur företagets varor eller tjänster efterfrågas, samt efter vilka konkreta konsekvenser det har för människor.

Det klassiska synsättet att företagande och investeringar i sig för med sig positiva effekter för fattiga människor i form av anställningar, kunskapsöverföring, tillgång till nya marknader, tillgång till vital infrastruktur som el och vatten – samt statliga intäkter i form av skatter – är viktigt och bör belysas i större omfattning. Som CSR-forskarna Peter Newell och Jędrzej George Frynas påpekar är det sannolikt att CSR-arbete fungerar bra för *vissa bolag, i vissa områden, för att ta itu med vissa frågor.*⁴⁰

40 Beyond CSR – Business, Poverty and Social Justice, s. 674.

Det EU-förslag som nu diskuteras är emellertid baserat på tanken att en paketlösning är vad som krävs för att stora bolag ska ta det ansvar som behövs. Det är sannolikt att denna lösning kommer att ha stora konsekvenser för hur europeiska bolag bedriver sin verksamhet och att dessa förändringar inte skulle ha skett om inte lagstiftning tvingade fram dem. Som oftast är fallet har generell lagstiftning oavsiktliga konsekvenser. I detta fall kan en konsekvens bli att synnerligen utsatta människor riskerar att hamna i än djupare fattigdom och utsatthet. Att detta förhållande över huvud taget inte har diskuterats när CSR-direktivet har färdats mellan EU:s institutioner är såväl oroväckande som anmärkningsvärt. Eftersom direktivförslaget baseras på idén om den inre marknaden och används som ett sätt att främja europeiska bolags ekonomiska ställning är det av stor vikt att undersöka hur väl dessa syften förenas med strävan för ett bättre liv bland de mest utsatta i länder där företagen verkar.

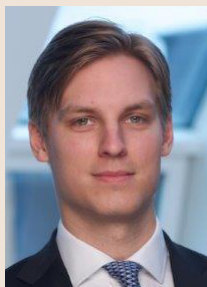
Med tanke på den osäkerhet som råder kring direktivets verkningar ska denna rapport ses som en uppmaning till att genomföra en konkretiserad utvecklingspolitisk konsekvensanalys. Innan någon sådan har genomförts bör det inte heller genomföras någon lagstiftning.

37 BDI, Position paper on Proposal by the European Commission for a Directive establishing a legal obligation for companies to disclose environmental, social and diversity information, dokumentnr. D 0592.

38 SCB:s Företagsregister, 15 november 2013.

39 Sundbom, Made in Bangladesh – Textilindustrin som fattigdomsutrotare, Frivärld 2013.

FÖRFATTAREN:

Adam Sandberg är jurist verksam inom bank och finans. Han är intresserad av CSR och har tidigare skrivit om dess påverkan på bolagsstyrning i aktiebolag.

© Författaren och Frivärld 2014. Att kopiera rapporten är inte tillåtet utan tillstånd från Frivärld.

REFERENSER

- Andries Du Toit, Ethical trading – a Force for Improvement or Corporate Whitewash?, ODI Natural Resource Perspectives, 2001.
- Blowfield, Michael & Frynas, Jędrzej George, Setting New Agendas: Critical Perspectives on Corporate Social Responsibility in the Developing World, International Affairs, 2005.
- Burchielli, Rosaria & Delaney, Annie, Homework and CSR: Can Homeworkers Benefit?, La Trobe University, 2009.
- Centre for Strategy and Evaluation Services, Disclosure of Non-Financial Information by Companies, Final report 2011.
- Chaplier, Jérôme, "Essential" that MEPs support robust non-financial reporting proposals, The Parliament, 16 december 2013.
- Chaplier, Jérôme, MEPs back binding environmental and social reporting requirements for large companies, European Coalition for Corporate Justice, 17 december 2013.
- Federation of German Industries (BDI), Position paper on Proposal by the European Commission for a Directive establishing a legal obligation for companies to disclose environmental, social and diversity information, dokumentnr. D 0592, 2013.
- Fleming, Jeremy, European apathy spells end for corporate social responsibility rules, The Guardian, 2013.
- Freeman, Dena, Homeworkers in Global Supply Chains, 2004.
- Frynas, Jędrzej George, The False Development Promise of Corporate Social Responsibility: Evidence from Multinational Oil Companies, International Affairs, 2005.
- Gidney, Michael, Beyond the "greenwash", Origonews, 2004.
- Idemudia, Uwafiokun, Conceptualising the CSR and Development Debate, Briding Existing Analytical Gaps, 2008.
- Jenkins, Rhys, Globalization, Corporate Social Responsibility and Poverty, International Affairs, 2005.
- Marina Prieto-Carrón, Is There Anyone Listening? Women Workers in Central America, and Corporate Codes of Conduct, Society for International Development, 2004.
- Nasrullah, Nakib Muhammad, Rahim, Mia Mahmudur, CSR in Private Enterprises in Developing Countries, Evidences from the Ready-Made Garments Industry in Bangladesh, 2014.
- Newell, Peter & Frynas, Jędrzej George, Beyond CSR? Business, Poverty and Social Justice: An Introduction, Third World Quarterly, 2007.
- Prieto-Carrón, Marina, et. al., Critical Perspectives on CSR and Development: What We Know, What We Don't Know, and What We Need to Know, International Affairs, 2006.
- SCB:s Företagsregister, 15 september 2013.
- Sundbom, Henrik, Made in Bangladesh – Textilindustrin som fattigdomsutrotare, Frivärld 2013.
- UNICEF, The State of the World's Children, 1997.
- Utting, Peter, Promoting Development through Corporate Social Responsibility - Does it Work?, United Nations Research Institute for Development (UNRISD), 2013.
- World Bank, Labor Markets – Workers in the Informal Sector, 2013.